

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 6 Issue 08 | pp. 98-110 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

HUDUDLARARO IQTISODIY TAFOVUTLARNI QISQARTIRISHDA MAHALLIY DAROMAD BAZASINI KENGAYTIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Ismailov Azizbek Ruzimaxammatovich

“Alfraganus University” nodavlat oliy ta’lim tashkiloti rektori, PhD

Annotatsiya. Maqolada hududlararo iqtisodiy tafovutlarni qisqartirishda mahalliy daromad bazasini kengaytirishning nazariy asoslari va tashkiliy mexanizmlari o‘rganildi. Tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, nisbiy tafovut koeffitsiyenti va tarkibiy ulushlar hisobidan foydalanildi. O‘zbekiston hududlaridagi aholi daromadlari, Davlat budjeti tushumlari hamda tashabbusli budjet natijalari tahlil qilindi. Mahalliy daromadlarni shakllantirishda fiskal salohiyat, hududiy rag‘batlar va fuqarolar ishtirokini birlashtirgan konseptual model ishlab chiqildi. Mol-mulk, yer va daromad soliqlarining mahalliy moliyaviy resurslarni mustahkamlashdagi imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Raqamli kadastrni takomillashtirish, tenglashtiruvchi transferlarni fiskal salohiyat bilan bog‘lash va qo‘shimcha tushumlardan infratuzilmani rivojlantirishda foydalanish yo‘nalishlari taklif etildi. Natijalar hududlarning xususiyatlarini hisobga olgan holda mahalliy moliya mexanizmlarini takomillashtirish uchun nazariy asos sifatida umumlashtirildi.

Kalit so‘zlar: hududiy tafovutlar, mahalliy daromad bazasi, fiskal salohiyat, mahalliy budjet, tenglashtiruvchi transferlar, tashabbusli budjet, raqamli kadastr.

Аннотация. В статье были изучены теоретические основы и организационные механизмы расширения местной доходной базы для сокращения межрегиональных экономических различий. Были использованы системный подход, сравнительный анализ, коэффициент относительных различий и расчёт структурных долей. Были рассмотрены доходы населения регионов Узбекистана, поступления государственного бюджета и результаты инициативного бюджетирования. Была разработана концептуальная модель, объединившая фискальный потенциал, территориальные стимулы и участие граждан. Были рассмотрены возможности имущественных, земельных и подоходных налогов в укреплении местных финансов. Были предложены совершенствование цифрового кадастра, увязка выравнивающих трансфертов с фискальным потенциалом и использование дополнительных поступлений для развития инфраструктуры. Результаты были обобщены как теоретическая основа совершенствования местных финансовых механизмов с учётом особенностей регионов.

Ключевые слова: региональные различия, местная доходная база, фискальный потенциал, местный бюджет, выравнивающие трансферты, инициативное бюджетирование, цифровой кадастр.

Abstract. The article examined theoretical foundations and organisational mechanisms for expanding local revenue bases to reduce regional economic disparities. A systems approach, comparative analysis, relative disparity ratios and revenue shares were employed. Household

incomes across Uzbekistan's regions, state budget revenues and participatory budgeting outcomes were analysed. A conceptual model integrating fiscal capacity, territorial incentives and citizen participation was developed. The potential of property, land and income taxes to strengthen local finances was considered. Proposals addressed digital cadastral improvements, equalisation transfers linked to fiscal capacity and infrastructure financing through additional revenues. The findings provided a theoretical basis for improving local financial mechanisms.

Keywords: *regional disparities, local revenue base, fiscal capacity, local budget, equalisation transfers, participatory budgeting, digital cadastre.*

KIRISH

Hududiy rivojlanish nazariyasida iqtisodiy faollikning makonda notekis taqsimlanishi o'sish jarayonining tabiiy hamrohi sifatida qaraladi. Kapital, malakali mehnat va bozor infratuzilmasi dastlab ishlab chiqarish omillari zich joylashgan markazlarda to'planadi, milliy iqtisodiyot yetuklashgani sari esa ular periferik hududlarga asta-sekin yoyiladi. J. Uilyamson milliy taraqqiyotning dastlabki bosqichlarida hududiy tengsizlik kuchayishini, keyingi bosqichlarda esa pasayishini keng statistik material asosida ko'rsatib bergan edi [15]. G. Myurdal bozor mexanizmi o'z-o'zidan kumulyativ sababiylikni kuchaytirishi, ya'ni ilg'or hududlar ustunligini yanada mustahkamlashi mumkinligini asoslab, hududlararo muvozanatga erishishda davlatning maqsadli ishtiroki zarurligini ilgari surgan [9]. Ikki yondashuvni birlashtiruvchi umumiy g'oya quyidagicha: tafovutlarning qisqarish tezligi institutsional mexanizmlar sifatiga, avvalo hududlarning o'z moliyaviy resurslarini shakllantira olish qobiliyatiga bevosita bog'liq.

Neoklassik o'sish nazariyasi doirasida R. Barro va X. Sala-i-Martin kambag'al hududlarning boy hududlarga nisbatan tezroq o'sishini, ya'ni shartli konvergensiya hodisasini aniqlagan bo'lib, bu jarayon inson kapitali, investitsiya muhiti va davlat xizmatlari sifati bir xil darajaga yaqinlashgan sharoitda namoyon bo'lishini ta'kidlaganlar [2]. Mazmunan olganda, konvergensiyaning zaruriy shartlaridan biri hududlarda ijtimoiy va muhandislik infratuzilmasini moliyalashtirishga yetarli barqaror daromad manbalarining mavjudligidir. N. Kaldor ham hududiy siyosatning iqtisodiy asosini aynan shu nuqtada ko'rgan: hududning eksport bazasi va daromad oqimi mustahkamlanmas ekan, kumulyativ o'sish mexanizmi ishga tushmaydi [5].

Mahalliy daromad bazasi tushunchasi ilmiy adabiyotda hududiy Budjetga birlashtirilgan soliq va soliqsiz tushumlar majmui sifatida ta'riflanadi. Uning hajmi uchta omil bilan belgilanadi: hududning iqtisodiy salohiyati, qonunchilikda mustahkamlangan daromad taqsimoti normativlari hamda soliq ma'muriyatchiligidan samaradorligi. Birinchi omil hududdagi ishlab chiqarish, bandlik va mulk qiymatini ifodalasa, ikkinchisi markaziy va mahalliy hokimiyat o'rtasidagi vakolatlar chegarasini, uchinchisi esa mavjud salohiyatning qay darajada real tushumga aylanishini tavsiflaydi. Ushbu uch omil o'zaro uyg'unlashgan holatdagina mahalliy budjet hududiy rivojlanishning faol vositasiga aylanadi.

O'zbekiston sharoitida mahalliy budjetlarning roli so'nggi yillarda sifat jihatidan o'zgardi. Hokimliklarning budjet vakolatlarini kengaytirishga qaratilgan 2017-yilgi institutsional islohotlar mahalliy budjet daromadlarini shakllantirishda hududiy

organlarning mas'uliyati va manfaatdorligini oshirdi [20]. "O'zbekiston - 2030" strategiyasida barqaror iqtisodiy o'sish orqali aholi farovonligini ta'minlash ustuvor yo'nalish sifatida belgilangani hududlarning mutanosib rivojlanishini davlat siyosatining markaziy vazifalaridan biriga aylantirdi [18]. Ushbu yangilanishlar mahalliy moliya tizimini hududiy tafovutlarni qisqartirishning mustaqil mexanizmi sifatida ilmiy jihatdan qayta konseptuallashtirish imkonini beradi.

Mahalliy daromad bazasining hududiy tafovutlarga ta'siri ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi. Bevosita ta'sir hududning o'z mablag'lari hisobidan maktablar, tibbiyot muassasalari, yo'llar va kommunal tarmoqlarni rivojlantirish imkoniyatining kengayishi orqali yuzaga keladi. Bilvosita ta'sir esa mahalliy organlarning soliq bazasini kengaytirishdan manfaatdorligi oshishi, tadbirkorlik muhitining yaxshilanishi va investitsiyalarning hududga kirib kelishi orqali shakllanadi. Birinchi yo'nalish qisqa muddatda aholi turmush sifatini yaxshilasa, ikkinchisi uzoq muddatda hududning o'z o'sish manbalarini mustahkamlaydi. Nazariy tahlilning vazifasi ana shu ikki kanalni yagona mexanizm doirasida uyg'unlashtirish shartlarini aniqlashdan iborat.

Maqolaning maqsadi mahalliy daromad bazasini kengaytirish mexanizmlarini hududlararo iqtisodiy tafovutlarni qisqartirish vazifasi bilan uyg'unlashtirishning nazariy asoslarini ishlab chiqish va ularni takomillashtirish yo'nalishlarini asoslashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar qo'yildi: fiskal federalizm nazariyalarining mahalliy daromadlarga oid qoidalarini tizimlashtirish; hududiy daromadlar farqlanishi va budget daromadlari tarkibini rasmiy manbalar asosida baholash; amaldagi taqsimot normativlari va ishtirokchilik institutlarini tavsiflash; natijalar asosida mexanizmning konseptual modelini taklif etish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mahalliy daromadlar nazariyasining ilk poydevorini Ch. Tibu yaratgan. Uning modelida fuqarolar o'zlariga maqbul bo'lgan davlat xizmatlari va soliq yuklamasi uyg'unligini tanlab, hududlar o'rtasida harakatlanadi, natijada mahalliy hokimiyatlar o'rtasida xizmat sifati bo'yicha raqobat vujudga keladi [13]. R. Masgreyv davlat moliyasining uch funksiyasi - resurslarni taqsimlash, daromadlarni qayta taqsimlash va barqarorlashtirish konsepsiyasini fiskal federalizmga tatbiq etib, taqsimlash funksiyasini mahalliy darajaga, qayta taqsimlash va barqarorlashtirishni esa asosan markaziy darajaga birlashtirish, hukumatlararo grantlarni esa ushbu vakolatlarni muvofiqlashtirish vositasi sifatida qo'llashni asoslagan [8]. U. Outs ushbu qarashlarni desentralizatsiya teoremasi ko'rinishida umumlashtirib, xizmat foydasi aniq hudud doirasida namoyon bo'lsa, uni mahalliy darajada ko'rsatish samaraliroq ekanini isbotlab bergan [11].

Fiskal federalizmning ikkinchi avlod nazariyasi e'tiborni mahalliy hokimiyat faoliyatini rag'batlantirish tizimiga qaratdi. B. Vaynget hududlar o'z hududida yaratilgan qo'shimcha daromadning sezilarli qismini saqlab qolish huquqiga ega bo'lgan taqdirdagina tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va soliq bazasini kengaytirishdan manfaatdor bo'lishini ko'rsatgan [14]. Ushbu xulosa amaliy jihatdan muhim: agar hududning qo'shimcha tushumlari to'liq markazga o'tib, o'rniga transfer bilan qoplansa, mahalliy organlarda iqtisodiy faollikni oshirish rag'batini susayadi. Demak, daromad bazasini kengaytirish fiskal institutlar dizayni masalasi sifatida qaraladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda mahalliy soliqlarni birlashtirish muammosini R. Bal va R. Berd batafsil o'rganib, mahalliy darajaga ko'chmas mulk solig'i, transport vositalariga soliqlar hamda jismoniy shaxslar daromad solig'iga ustamalar eng mos keladigan manbalar ekanini asoslaganlar [1]. R. Berd keyingi tadqiqotida subnatsional soliqqa tortish bo'yicha adabiyotlarni umumlashtirib, mahalliy soliqlar samaradorligi ularning bazasi harakatsizligi, hisoblash shaffofligi va fuqarolarga ko'rsatilayotgan xizmatlar bilan bog'liqligi darajasiga qarab belgilanishini qayd etgan [3]. J. Norregard ko'chmas mulk solig'ining daromad salohiyatini xalqaro taqqoslash asosida baholab, rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda uning tushumlari yuqori daromadli mamlakatlar darajasidan ancha past ekanini va bu farq asosan kadastr baholashi hamda ro'yxatga olish qamrovi bilan izohlanishini ko'rsatgan [10].

Mahalliy daromadlar tengsizligini yumshatish vositasi sifatida hukumatlararo transferlar alohida o'rin egallaydi. R. Boduey va A. Shah tenglashtiruvchi transferlarning maqbul dizayni hududlarning fiskal salohiyati va xarajat ehtiyojlarini alohida baholashga asoslanishi lozimligini, aks holda transfer mahalliy soliq harakatlarini kamaytiruvchi omilga aylanishini asoslaganlar [4]. J. Martines-Vaskes, S. Lago-Penyas va A. Sakki fiskal desentralizatsiyaning iqtisodiy o'sish, davlat xizmatlari sifati va hududiy tengsizlikka ta'siri bo'yicha empirik tadqiqotlarni sharhlab, ijobiy samara desentralizatsiya daromadlar va xarajatlar tomonida muvozanatli olib borilgan hollarda barqaror kuzatilishini aniqlaganlar [7].

Mahalliy daromadlarning barqarorligi masalasi ham adabiyotda alohida o'rin egallaydi. R. Berd mahalliy budjetlar uchun eng maqbul manbalar iqtisodiy siklga kam bog'liq, hisoblash oson va soliq to'lovchi uchun ko'rinadigan soliqlar ekanini qayd etgan [3]. Ko'chmas mulk solig'i ushbu mezonlarning barchasiga javob beradi: uning bazasi hududdan ko'chib ketmaydi, qiymati iqtisodiy o'sish bilan birga oshib boradi, tushumlari esa yo'l, yoritish, obodonlashtirish kabi mahalliy xizmatlar bilan bevosita bog'lanadi. Jismoniy shaxslar daromad solig'ining mahalliy ulushi aholining bandlik va daromad darajasini hududiy budjetga uzatuvchi kanal vazifasini o'taydi, shu tariqa mahalliy organlarni bandlikni qo'llab-quvvatlashga rag'batlantiradi.

Hududiy tafovutlar muhokamasida so'nggi o'n yillikda "joyga yo'naltirilgan" yondashuv kuchaydi. A. Rodrigues-Pose rivojlanish salohiyati to'liq ochilmagan hududlarni qo'llab-quvvatlash iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy barqarorlik uchun birdek zarurligini asoslagan [12]. R. Kanbur va E. Venables tahriri ostidagi jamoaviy tadqiqot makoniy tengsizlikni rivojlanish jarayonining tarkibiy qismi sifatida ko'rib, uni kamaytirishda infratuzilma va mahalliy institutlar rolini ochib bergan [6]. Jahon bankining iqtisodiy geografiyaga bag'ishlangan hisobotida ishlab chiqarishning to'planishi turmush darajasining hududlararo yaqinlashuvi bilan birga borishi mumkinligi, buning uchun esa barcha hududlarda asosiy davlat xizmatlari bir xil sifatda ta'minlanishi lozimligi ko'rsatilgan [16].

Adabiyotlar tahlili bir qator umumiy xulosalarga olib keladi. Birinchidan, mahalliy daromad bazasi faqat fiskal kategoriya emas, balki hududiy rivojlanishni rag'batlantiruvchi institutsional mexanizmdir. Ikkinchidan, uni kengaytirish soliq bazasi harakatchanligi past bo'lgan manbalar, avvalo ko'chmas mulk hisobiga samaraliroq amalga oshadi. Uchinchidan, tenglashtiruvchi transferlar mahalliy soliq harakatlarini

susaytirmaydigan tarzda loyihalashtirilishi talab etiladi. Mazkur xulosalarni O'zbekiston budget tizimining amaldagi normativlari bilan uyg'unlashtirish masalasi hozircha nazariy jihatdan yetarli umumlashtirilmagan bo'lib, maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etdi: mahalliy daromad bazasi hududning iqtisodiy salohiyati, budget qonunchiligi va fuqarolar ishtiroki o'zaro ta'sirda bo'lgan ochiq tizim sifatida ko'rib chiqildi. Nazariy qismda tarixiy-mantiqiy va qiyosiy usullar qo'llanilib, fiskal federalizmning klassik va ikkinchi avlod konsepsiyalari O'zbekiston sharoitiga moslashtirish nuqtai nazaridan umumlashtirildi.

Amaliy qism uchta axborot blokiga tayandi. Birinchi blokni aholi jon boshiga nominal umumiy daromadlarning 2023-2024-yillardagi hududiy ko'rsatkichlari tashkil etdi [22]. Ikkinchi blok Iqtisodiyot va moliya vazirligi e'lon qilgan 2024-yil Davlat budgeti ijrosining dastlabki natijalarini qamrab oldi [23]. Uchinchi blok daromadlarni budget darajalari o'rtasida taqsimlash tartibini belgilovchi qonun hujjatlari va tashabbusli budget natijalaridan iborat bo'ldi. Barcha raqamlar ochiq, tekshiriladigan havolaga ega bo'lgan manbalardan olindi, hisob-kitoblar faqat shu raqamlar asosida bajarildi.

Hududlararo farqlanish darajasini o'lchash uchun nisbiy tafovut koeffitsiyenti qo'llanildi:

$$K_i = Y_i / Y_{\min} \quad (1)$$

bu yerda K_i - i-hududning nisbiy tafovut koeffitsiyenti; Y_i - i-hududda aholi jon boshiga nominal umumiy daromad; $Y_{\min}$ - kuzatilgan hududlar ichidagi eng past qiymat. Koeffitsiyent birga teng bo'lganda hudud tayanch darajada ekanini, undan qanchalik katta bo'lsa, tayanch hududdan shunchalik ilgari ketganini bildiradi. Ko'rsatkichning afzalligi uning sodda talqin etilishi va turli yillar uchun taqqoslanuvchanligidadir; uni qo'llash natijasida hududlarning daromad bo'yicha pog'onalanishi aniq miqdoriy ko'rinishga ega bo'ldi.

Budget daromadlari tarkibini baholashda tarkibiy ulush ko'rsatkichidan foydalanildi:

$$d_j = (R_j / R) \times 100\% \quad (2)$$

bu yerda d_j - j-daromad manbaining ulushi; R_j - shu manba bo'yicha tushum; R - Davlat budgeti daromadlarining jami hajmi. Formula mahalliy darajaga biriktirilishi mumkin bo'lgan manbalarning umumiy daromaddagi o'rnini aniqlash imkonini berdi. Olingan ulushlar mahalliy daromad bazasini kengaytirish salohiyatini baholashda asosiy mezon vazifasini o'tadi, chunki manbaning ulushi qanchalik barqaror va hududiy bog'langan bo'lsa, uni mahalliy budgetga biriktirish shunchalik asosli hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Hududlararo iqtisodiy tafovutlar aholi daromadlari darajasida yaqqol namoyon bo'ladi. Milliy statistika ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda aholi jon boshiga nominal umumiy daromadlar barcha hududlarda o'sdi, eng yuqori real o'sish esa Toshkent shahri, Navoiy va Toshkent viloyatlarida qayd etildi [22]. 1-jadvalda daromad darajasi bo'yicha yuqori va quyi pog'onadagi hududlar hamda (1) formula asosida hisoblangan nisbiy tafovut koeffitsiyentlari keltirilgan.

1-jadval

Aholi jon boshiga nominal umumiy daromadlarning hududiy farqlanishi, mln so'm¹

Hudud	2023-yil	2024-yil	K _i (2024)
Toshkent shahri	44,4	60,6	3,60
Navoiy viloyati	31,4	38,1	2,26
Buxoro viloyati	23,5	27,5	1,63
Toshkent viloyati	20,7	25,1	1,49
Surxondaryo viloyati	-	17,88	1,06
Qoraqalpog'iston Respublikasi	-	16,86	1,00
Namangan viloyati	-	16,85	1,00

1-jadval ma'lumotlari hududiy daromadlar strukturasi uchun pog'onali tuzilishini ko'rsatadi. Yuqori pog'onani poytaxt tashkil etib, uning ko'rsatkichi tayanch hududdan 3,6 barobar yuqori. O'rta pog'onada sanoat va tog'-kon salohiyati yuqori bo'lgan Navoiy hamda turizm va qayta ishlash tarmoqlari rivojlangan Buxoro viloyatlari joylashgan. Quyi pog'onada agrar va aholi zich joylashgan hududlar mavjud bo'lib, ularda koeffitsiyent birga yaqin. Manbada qayd etilishicha, eng yuqori va eng past daromadli uchta hudud o'rtasidagi farq 2020-yilda 2,15 barobarni, 2023-yilda 2,3 barobarni va 2024-yilda 2,4 barobarni tashkil etgan [22]. Yuqori pog'onadagi hududlarning tez o'sishi mamlakat iqtisodiyotining umumiy dinamizmini aks ettiradi, quyi pog'onadagi hududlar uchun esa mahalliy daromad bazasini kengaytirish orqali ularning o'z o'sish manbalarini faollashtirish imkoniyatini ochib beradi.

Mahalliy daromad bazasini kengaytirish salohiyatini baholash uchun Davlat budjeti daromadlarining tarkibi tahlil qilindi. Iqtisodiyot va moliya vazirligining dastlabki ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilda Davlat budjeti daromadlari 274,4 trln so'mni tashkil etib, oldingi yilga nisbatan 18,3 foizga oshdi [23]. 2-jadvalda asosiy daromad manbalari va (2) formula bo'yicha hisoblangan ulushlar berilgan.

2-jadval

2024-yilda O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti daromadlarining tarkibi²

Daromad manbai	Hajmi, trln so'm	Jami daromaddagi ulushi, %
Qo'shilgan qiymat solig'i	59,3	21,6
Foyda solig'i	52,6	19,2
Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i	35,4	12,9
Resurs soliqlari va mol-mulk soliqlari, jami	36,4	13,3
shu jumladan: yer qa'ridan foydalanish solig'i	20,2	7,4
yer solig'i	8,2	3,0
Aksiz solig'i	19,1	7,0
Bojxona bojlari	10,0	3,6

¹ Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida "Gazeta.uz" nashri [22]; K_i koeffitsiyenti (1) formula bo'yicha muallif tomonidan hisoblangan. "-" belgisi manbada 2023-yil qiymati keltirilmaganini bildiradi.

² O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining 2024-yil byudjet ijrosi bo'yicha dastlabki ma'lumotlari asosida "UZ24" nashri [23]; ulushlar (2) formula bo'yicha muallif tomonidan hisoblangan.

Daromad manbai	Hajmi, trln so'm	Jami daromaddagi ulushi, %
Aylanmadan olinadigan soliq	2,8	1,0
Davlat budjeti daromadlari, jami	274,4	100,0

2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, budjet daromadlarining qariyb yarmini qo'shilgan qiymat solig'i va foyda solig'i shakllantiradi. Bu soliqlarning bazasi harakatchan bo'lib, korxonalar faoliyati hududlar bo'yicha qayta taqsimlanganda tushumlar ham ko'chib yuradi, shuning uchun ular asosan markaziy daraja vositasi hisoblanadi. Mahalliy daromad bazasi uchun istiqbolli manbalar sifatida jismoniy shaxslar daromad solig'i (12,9 foiz) hamda mol-mulk va yer soliqlari ajralib turadi. Yer solig'ining 3,0 foizlik ulushi uning hududiy bog'langan, harakatsiz va barqaror manba ekanini hisobga olsak, kadastr baholashi takomillashgani sari o'sish zaxirasiga ega ekanini ko'rsatadi. Xalqaro tajribada ko'chmas mulk solig'i aynan shunday zaxira sifatida baholanadi [10].

Budjet daromadlari tarkibini mahalliy daromad bazasi nuqtai nazaridan guruhlash qo'shimcha xulosalar beradi. Jismoniy shaxslar daromad solig'i, yer solig'i hamda mol-mulk soliqlari birgalikda mahalliy darajaga birlashtirilishi nazariy jihatdan asoslangan manbalarni tashkil etadi. Ularning jami daromaddagi ulushi resurs soliqlari tarkibidagi yer qo'ldan foydalanish solig'ini hisobga olmaganda sezilarli miqdorni tashkil etib, mahalliy budjetlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash uchun yetarli asos yaratadi. Bu manbalar hududiy jihatdan aniq bog'langani sababli ularni mahalliy darajaga birlashtirish hududlar o'rtasidagi soliq raqobatini emas, balki xizmatlar sifati bo'yicha raqobatni rag'batlantiradi. Aynan shunday raqobat Ch. Tibu modelida jamoat ne'matlarining samarali taqdim etilishi sharti sifatida ko'rsatilgan [13].

Daromad manbalarini budjet darajalari o'rtasida taqsimlash tartibi mahalliy daromad bazasining huquqiy chegarasini belgilaydi. "2025-yil uchun O'zbekiston Respublikasining davlat budjeti to'g'risida"gi Qonunda jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i tumanlar va shaharlar budjetlariga to'liq hajmda o'tkazilishi, jismoniy shaxslar daromad solig'i tushumlarining kamida 50 foizi esa (yirik soliq to'lovchilar to'laydigan soliq bundan mustasno) tuman va shahar budjetlariga yo'naltirilishi belgilangan [17]. 3-jadvalda mahalliy daromad bazasini shakllantiruvchi asosiy normativ mexanizmlar umumlashtirilgan.

3-jadval

Mahalliy budjetlar daromad bazasini shakllantirishning amaldagi normativ mexanizmlari³

Mexanizm	Qabul qiluvchi budjet	Normativ va huquqiy asos
Jismoniy shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i	Tuman va shahar budjetlari	To'liq hajmda; 2025-yilgi Davlat budjeti to'g'risidagi Qonun [17]
Jismoniy shaxslar daromad solig'i	Tuman va shahar budjetlari	Kamida 50 foiz (yirik soliq to'lovchilardan tashqari) [17]

³ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari asosida muallif tomonidan tuzilgan [17]; [19]; [21].

Mexanizm	Qabul qiluvchi budjet	Normativ va huquqiy asos
Davlat aktivlarini sotishdan tushumlar	Tuman (shahar) va viloyat budjetlari	Teng ulushlarda taqsimlanadi [17]
Daromad solig'i prognozining oshirib bajarilgan qismi	Viloyat va Toshkent shahar budjetlari	To'liq hajmda qoldiriladi; PQ-422-son qaror [19]
Foyda solig'i prognozining oshirib bajarilgan qismi	Viloyat va Toshkent shahar budjetlari	To'liq hajmda, yirik soliq to'lovchilar bundan mustasno [19]
Tashabbusli budjet	Tuman va shahar budjetlari	Senat Kengashining KQ-666-IV-son qarori bilan tasdiqlangan Nizom [21]

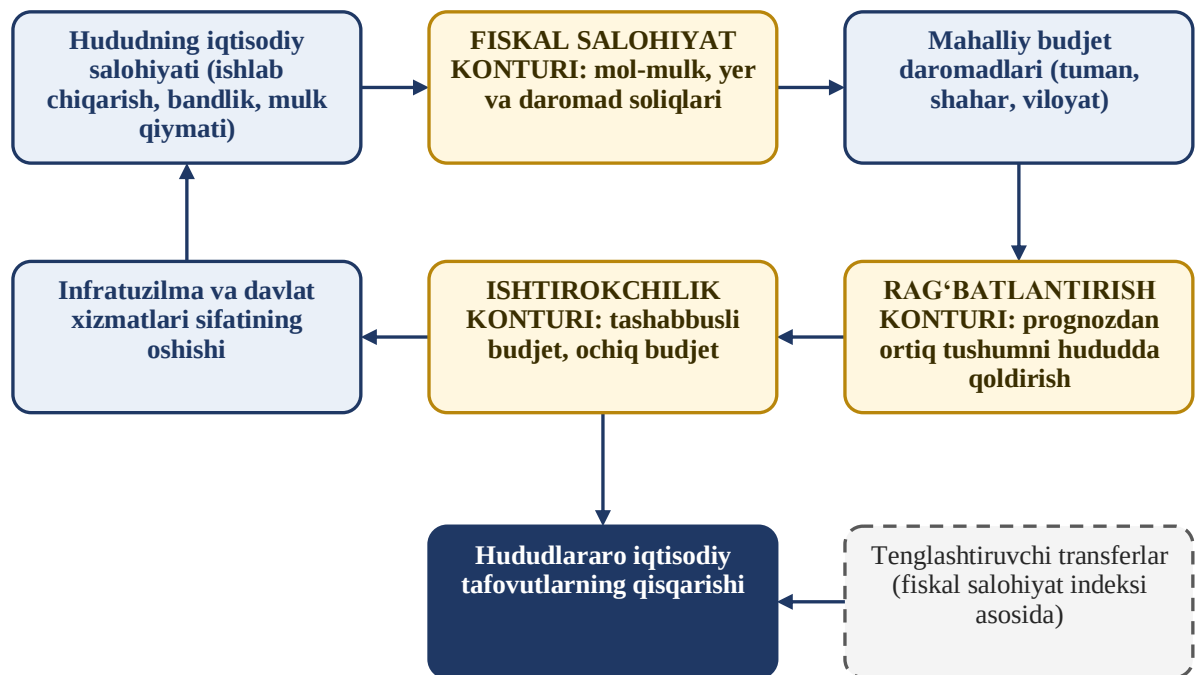
3-jadvalda keltirilgan mexanizmlar ikki xil mantiqqa asoslangan. Birinchi guruh, ya'ni mol-mulk solig'i, daromad solig'ining belgilangan ulushi va aktivlarni sotishdan tushumlar mahalliy budjetlarning barqaror bazaviy daromadini ta'minlaydi. Ikkinchi guruh, ya'ni prognozning oshirib bajarilgan qismini hududda qoldirish amaliyoti B. Vaynget ta'riflagan rag'batlantirishga to'liq mos keladi: hudud soliq bazasini kengaytirishga qo'shgan hissasining samarasini bevosita o'z budjetida ko'radi [14]. Mazkur normativlarning birgalikdagi amal qilishi mahalliy hokimiyat organlarida iqtisodiy faollikni qo'llab-quvvatlashga barqaror qiziqish shakllantiradi.

Normativlarning hududiy tafovutlarga ta'sirini alohida baholash muhim. Daromad solig'ining kamida yarmini tuman va shahar budjetlariga yo'naltirish aholi bandligi yuqori bo'lgan hududlarda mahalliy budjetlar daromadini mustahkamlaydi. Quyi pog'onadagi hududlarda bandlik darajasining oshishi mahalliy budjet tushumlarining bevosita o'sishiga olib keladi, natijada bandlikni qo'llab-quvvatlash dasturlari mahalliy organlar uchun ham ijtimoiy, ham fiskal ahamiyat kasb etadi. Mol-mulk solig'ining to'liq tuman darajasida qoldirilishi uy-joy qurilishi va shaharsozlik faolligi yuqori bo'lgan hududlarda qo'shimcha manba yaratib, obodonlashtirish ishlarini moliyalashtirish imkoniyatini kengaytiradi.

Mahalliy daromadlardan foydalanishning ishtirokchilik shakli sifatida tashabbusli budjet alohida e'tiborga loyiq. "Ochiq budjet" portali ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilning birinchi mavsumida respublika bo'yicha 2770 ta loyiha g'olib deb topilib, ularni moliyalashtirishga 3,3 trln so'm yo'naltirildi [24]. Ikkinchi mavsumda tuman va shahar budjetlari hisobidan 2 trln 271,7 mlrd so'm ajratilib, 2 trln 139 mlrd so'mlik 1772 ta loyiha g'olib bo'ldi, ovoz berish jarayonida esa 9 mln 81,6 mingta ovoz qayd etildi [25]. Ushbu ko'rsatkichlar mahalliy budjet mablag'larining sezilarli qismi fuqarolar ustuvorliklari asosida taqsimlanayotganini ko'rsatadi. Nazariy jihatdan bu amaliyot Ch. Tibu modelidagi "afzallikni namoyon etish" mexanizmining institutsional shakli bo'lib, soliq to'lash va xizmat olish o'rtasidagi bog'liqlikni fuqaro uchun ko'rinadigan qiladi [13]. Natijada soliq intizomi va mahalliy daromad bazasining sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi ishonch muhiti mustahkamlanadi.

Tahlil natijalari asosida mahalliy daromad bazasini kengaytirish mexanizmining konseptual modeli ishlab chiqildi (1-rasm). Model uch konturdan iborat: fiskal salohiyat konturi hududning iqtisodiy bazasini soliq tushumiga aylantirish samaradorligini,

rag‘batlantirish konturi qo‘shimcha tushumlarni hududda qoldirish qoidalarini, ishtirokchilik konturi esa mablag‘lardan foydalanishda fuqarolar ishtirokini qamrab oladi.

1-rasm. Mahalliy daromad bazasini kengaytirish mexanizmining konseptual modeli⁴

1-rasmda aks ettirilgan model mahalliy daromad bazasini statik ko‘rsatkich emas, balki o‘zini-o‘zi kuchaytiruvchi jarayon sifatida talqin etadi. Hududning iqtisodiy salohiyati mol-mulk, yer va daromad soliqlari orqali mahalliy budjet tushumlariga aylanadi; rag‘batlantiruvchi normativlar hokimliklarni soliq bazasini kengaytirishga undaydi; tashabbusli budjet mablag‘larni aholi uchun eng zarur infratuzilma loyihalariga yo‘naltiradi. Yangilangan infratuzilma investitsiya jozibadorligini oshirib, hududning iqtisodiy salohiyatiga qaytadi va shu tariqa teskari aloqa halqasi yopiladi. Tenglashtiruvchi transferlar modelda qo‘llab-quvvatlovchi blok sifatida joylashgan bo‘lib, quyi pog‘onadagi hududlarda boshlang‘ich fiskal salohiyatni ta‘minlaydi.

Tahlil natijalarini hududlarning uch pog‘onali tuzilishi bilan solishtirish har bir pog‘ona uchun mexanizmning ustuvor konturini aniqlash imkonini beradi. Yuqori pog‘onadagi hududlarda soliq bazasi keng bo‘lganligi sababli rag‘batlantirish konturi, ya‘ni qo‘shimcha tushumlarni hududda qoldirish amaliyoti eng katta samara beradi. O‘rta pog‘onadagi sanoat va turizm hududlarida fiskal salohiyat konturi, avvalo ko‘chmas mulk bazasini to‘liq hisobga olish yetakchi o‘rin tutadi. Quyi pog‘onadagi agrar hududlarda esa tenglashtiruvchi transferlar va ishtirokchilik konturi birinchi darajali ahamiyatga ega: transferlar boshlang‘ich salohiyatni ta‘minlasa, tashabbusli budjet mablag‘larni aholining eng muhim ehtiyojlariga yo‘naltiradi. Tabaqalashtirilgan yondashuv yagona mexanizm doirasida turli hududlarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi.

⁴[1]; [4]; [11]; [14] ishlari hamda 3-jadvalda keltirilgan normativ hujjatlar asosida muallif ishlanmasi.

Modelning amaliy ahamiyati tenglashtiruvchi transferlar va o'z daromadlari o'rtasidagi nisbatni to'g'ri belgilashda namoyon bo'ladi. R. Boduey va A. Shah ko'rsatganidek, transfer hajmi hududning haqiqiy tushumlariga emas, balki standart soliq stavkalari bo'yicha hisoblangan fiskal salohiyatiga bog'lansa, hudud o'z bazasini kengaytirganda transferdan mahrum bo'lish xavfi yuzaga kelmaydi [4]. Bunday dizayn quyi pog'onadagi hududlar uchun ayni vaqtda ikki natijani beradi: xizmatlarning minimal standartini kafolatlanadi va o'z daromadlarini oshirishga qiziqish saqlanib qoladi.

Mahalliy daromad bazasini kengaytirishda ma'lumotlar ochiqqligi ham muhim omil hisoblanadi. "Ochiq budjet" portali orqali budjet ma'lumotlarining e'lon qilinishi va fuqarolarning loyihalar ijrosini kuzatish imkoniyati soliq to'lovchilarda to'langan mablag'lar qayerga sarflanayotgani haqida aniq tasavvur shakllantiradi [21]. Xalqaro tadqiqotlar soliq to'lovchi va davlat o'rtasidagi ishonch darajasi ixtiyoriy soliq intizomining asosiy omili ekanini ko'rsatgan [1]. Shu jihatdan, ishtirokchilik institutlari mahalliy daromad bazasini kengaytirishning nafaqat sarf, balki tushum tomoniga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi, chunki fuqarolar o'z mablag'lari mahallada ko'rinadigan natija berayotganini kuzatadi.

Soliq ma'muriyatchiligi nuqtai nazaridan mahalliy daromad bazasining asosiy zaxirasi ko'chmas mulkni hisobga olish qamrovi va baholash aniqligida mujassam. R. Bal va R. Berd mahalliy soliqlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan kadastr ma'lumotlarining to'liqligi va yangilanib turishiga bog'liqligini qayd etganlar [1]. O'zbekistonda davlat xizmatlarini raqamlashtirish bo'yicha erishilgan yutuqlar raqamli kadastr, geoaxborot tizimlari va soliq organlari ma'lumotlar bazalarini yagona platformada integratsiyalash uchun mustahkam asos yaratadi, bu yo'nalish mahalliy soliq bazasining qamrovini sezilarli kengaytirish imkonini beradi. Xalqaro tajribaga ko'ra, ko'chmas mulk solig'i bazasini bozor qiymatiga yaqinlashtirish soliq yuklamasini keskin oshirmagan holda mahalliy tushumlarni barqaror ko'paytirish imkonini beradi [10].

Olingan natijalar fiskal desentralizatsiya bo'yicha xalqaro empirik xulosalar bilan hamohang. J. Martines-Vaskes va hammualliflari ta'kidlaganidek, desentralizatsiyaning hududiy tengsizlikka ijobiy ta'siri daromad vakolatlari xarajat mas'uliyati bilan muvofiqlashtirilgan va tenglashtiruvchi transferlar tizimi mavjud bo'lgan sharoitda namoyon bo'ladi [7]. O'zbekistonda shakllangan normativ mexanizmlar majmui - bazaviy daromadlarni birlashtirish, qo'shimcha tushumlarni hududda qoldirish va ishtirokchilik budjeti - ana shu shartlarning barchasini qamrab oladi. Bu holat mamlakatda hududlararo tafovutlarni qisqartirishning institutsional asoslari izchil shakllanib borayotganidan dalolat beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tahlillar quyidagi xulosalarni berdi:

2024-yilda aholi jon boshiga nominal daromadlar barcha hududlarda o'sgan bo'lib, hududlarning uch pog'onali tuzilishi quyi pog'onadagi hududlarning o'sish zaxiralarini aniq belgilash imkonini beradi.

Davlat budjeti daromadlari tarkibida jismoniy shaxslar daromad solig'i, mol-mulk va yer soliqlari mahalliy daromad bazasi uchun eng istiqbolli manbalar hisoblanadi.

Amaldagi qonunchilik mol-mulk solig'ini to'liq, daromad solig'ining kamida yarmini tuman va shahar budjetlariga birlashtirib, prognozdan ortiq tushumlarni hududda

qoldirish orqali mahalliy organlar uchun barqaror rag'bat yaratgan. Tashabbusli budjet esa 2024-yilda ikki mavsumda 4,5 mingdan ortiq loyihani moliyalashtirib, mahalliy moliyaning ochiqqligi va fuqarolar ishonchini mustahkamlagan.

Mahalliy daromad bazasini kengaytirish mexanizmlarini yanada takomillashtirish uchun quyidagi takliflar ishlab chiqildi.

1. Ko'chmas mulk va yer uchastkalarining raqamli kadastrini soliq organlari ma'lumotlar bazasi bilan to'liq integratsiyalash va soliq bazasini bozor qiymatiga bosqichma-bosqich yaqinlashtirish maqsadga muvofiq.

2. Tenglashtiruvchi transferlar hajmini hududning haqiqiy tushumlariga emas, balki standart stavkalar bo'yicha hisoblangan fiskal salohiyat indeksiga bog'lash o'z daromadlarini oshirgan hududlarning manfaatdorligini saqlab qoladi.

3. Prognozdan ortiq tushumlarni hududda qoldirish amaliyotini o'rta muddatli Budjet rejalashtirishga kiritib, ushbu mablag'larni investitsiya jozibadorligini oshiruvchi infratuzilma loyihalariga ustuvor yo'naltirish samarali bo'ladi.

4. Tashabbusli budjet loyihalari natijalarini mahalliy daromad bazasining keyingi o'sishi bilan bog'lab baholovchi monitoring ko'rsatkichlarini joriy etish tavsiya etiladi.

5. Quyi pog'onadagi hududlar uchun mahalliy soliq ma'muriyatchiligi salohiyatini oshirish dasturlari, jumladan, kadrlar malakasini oshirish va raqamli xizmatlarni kengaytirish choralarini amalga oshirish lozim.

Taklif etilgan uch konturli model hududlararo tafovutlarni qisqartirish siyosatiga yangicha qarash imkonini beradi. An'anaviy yondashuvda tafovutlarni kamaytirish asosan markazdan qayta taqsimlash orqali amalga oshirilgan bo'lsa, modelda asosiy urg'u hududlarning o'z daromad manbalarini faollashtirishga qaratiladi, markaziy transferlar esa qo'llab-quvvatlovchi vosita sifatida saqlanadi. Bunday yondashuv hududlar mustaqilligini oshirish bilan birga milliy budjet tizimining yaxlitligini ham ta'minlaydi.

Taklif etilgan choralar "O'zbekiston - 2030" strategiyasida belgilangan aholi farovonligini barqaror oshirish vazifasi bilan to'liq uyg'un bo'lib, hududlarning o'z iqtisodiy salohiyatiga tayangan holda rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi [18]. Keyingi tadqiqotlarda fiskal salohiyat indeksini tumanlar kesimida hisoblash va uning hududiy daromadlar dinamikasiga ta'sirini ekonometrik baholash istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bahl, R., & Bird, R. M. (2008). Subnational taxes in developing countries: The way forward. *Public Budgeting & Finance*, 28(4), 1-25. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5850.2008.00914.x>
2. Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (1992). Convergence. *Journal of Political Economy*, 100(2), 223-251. <https://doi.org/10.1086/261816>
3. Bird, R. M. (2011). Subnational taxation in developing countries: A review of the literature. *Journal of International Commerce, Economics and Policy*, 2(1), 139-161. <https://doi.org/10.1142/S1793993311000270>
4. Boadway, R., & Shah, A. (Eds.). (2007). *Intergovernmental Fiscal Transfers: Principles and Practice*. Washington, DC: The World Bank. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-6492-3>

5. Kaldor, N. (1970). The case for regional policies. *Scottish Journal of Political Economy*, 17(3), 337-348. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9485.1970.tb00712.x>
6. Kanbur, R., & Venables, A. J. (Eds.). (2005). *Spatial Inequality and Development*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199278636.001.0001>
7. Martinez-Vazquez, J., Lago-Peñas, S., & Sacchi, A. (2017). The impact of fiscal decentralization: A survey. *Journal of Economic Surveys*, 31(4), 1095-1129. <https://doi.org/10.1111/joes.12182>
8. Musgrave, R. A. (1997). Devolution, grants, and fiscal competition. *Journal of Economic Perspectives*, 11(4), 65-72. <https://doi.org/10.1257/jep.11.4.65>
9. Myrdal, G. (1957). *Economic Theory and Under-Developed Regions*. London: Gerald Duckworth. <https://archive.org/details/economictheoryun0000gunn>
10. Norregaard, J. (2013). *Taxing Immovable Property: Revenue Potential and Implementation Challenges* (IMF Working Paper No. 13/129). Washington, DC: International Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2013/wp13129.pdf>
11. Oates, W. E. (1999). An essay on fiscal federalism. *Journal of Economic Literature*, 37(3), 1120-1149. <https://doi.org/10.1257/jel.37.3.1120>
12. Rodríguez-Pose, A. (2018). The revenge of the places that don't matter (and what to do about it). *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 11(1), 189-209. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsx024>
13. Tiebout, C. M. (1956). A pure theory of local expenditures. *Journal of Political Economy*, 64(5), 416-424. <https://doi.org/10.1086/257839>
14. Weingast, B. R. (2009). Second generation fiscal federalism: The implications of fiscal incentives. *Journal of Urban Economics*, 65(3), 279-293. <https://doi.org/10.1016/j.jue.2008.12.005>
15. Williamson, J. G. (1965). Regional inequality and the process of national development: A description of the patterns. *Economic Development and Cultural Change*, 13(4, Part 2), 1-84. <https://doi.org/10.1086/450136>
16. World Bank. (2009). *World Development Report 2009: Reshaping Economic Geography*. Washington, DC: The World Bank. <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-7607-2>
17. O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 24-dekabr O'RQ-1011-son "2025-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida"gi Qonuni. <https://www.lex.uz/uz/docs/-7277618>
18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabr PF-158-son "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. <https://lex.uz/docs/-6600413>
19. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 29-dekabr PQ-422-son "O'zbekiston Respublikasining "2024-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida"gi Qonuni ijrosini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. <https://lex.uz/docs/-6721144>
20. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 29-iyun 445-son "Mahalliy budjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish zaxiralarini aniqlash ishlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-3255436>
21. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining 2024-yil 30-yanvar KQ-666-IV-son "Tashabbusli Budjet jarayonlarini o'tkazish hamda moliyalashtirish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori. <https://lex.uz/docs/-6790170>

22. 2024-yilda aholining real daromadlari oshdi, biroq hududlararo farq ortdi. Gazeta.uz, 2025-yil 5-fevral. <https://www.gazeta.uz/oz/2025/02/05/income/>
23. 2024-yilda davlat Budjeti daromadlari va xarajatlarida dinamik o'sish kuzatildi. UZ24, 2025-yil 26-fevral. <https://uz24.uz/uz/articles/Budjet-25-2-26>
24. O'zbekistonda "Tashabbusli budjet"ning 2-mavsumiga ovoz berish boshlandi. Gazeta.uz, 2024-yil 22-avgust. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/08/22/open-budget/>
25. "Tashabbusli budjet"da g'olib bo'lgan loyihalar ro'yxati e'lon qilindi. Gazeta.uz, 2024-yil 1-sentabr. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/09/01/tashabbusli-Budjet/>

Copyright: © 2026 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-4.0 International License (CC - BY 4.0)

